

Qəribova Aysel Əkrəm qızı
Bakı Dövlət Universiteti

SƏFƏVİLƏRİN HERAT UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

Açar sözlər: Səfəvilər, Xorasan, Herat, Əliqulu xan, qızılbaşlar, şamlular

Key words: *Safavids, Khorasan, Herat, Aliqulu khan, khizilbashs, shamlus*

Ключевые слова: *Сефевиды, Хорасан, Герат, Алигулу хан, кызылбаши, шамлы*

Azərbaycanın ən qüdrətli sülalələrindən olan Səfəvilərin Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə münasibətlərinin araşdırılması zamanı bir sıra mühüm aktual məsələlər üzə çıxmışdır ki, onların tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə Azərbaycan tarixinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də Səfəvilərin qonşu dövlətləri ilə, əsasən də Mərkəzi Asiya ilə münasibətlərinin araşdırılmasıdır. Nəzərə almalıyıq ki, Səfəvilərin əsas rəqibləri olan Şeybanilər dövləti Mərkəzi Asiyayı əhatə edir və daim olaraq Səfəvilər ilə mübarizə aparırdı. Onu qeyd etmək ki, Mərkəzi Asiyanın əsas bölgələrindən olan Herat uğrunda Səfəvi sülalə nümayəndələrinin apardığı siyasət böyük maraq doğurur. Əlbəttə ki, Azərbaycan tarix ədəbiyyatında Mərkəzi Asiya ilə olan münasibətlərə dair məlumatlara az da olsa rast gəlinir. Lakin bu Herat məsələsinin araşdırılması üçün kifayət deyil və yeni tədqiqat tələb edir. Araşdırılmanın əsas məqsədi Səfəvilərin Herata olan marağı və bu bölgənin Səfəvilər üçün strateji əhəmiyyətini aşkarlamaqdır. Səfəvi tarixinin tanınmış tədqiqatçılarından biri Ə.Rəhmanidir. Müəllif «Tarix-i aləm aray-i Abbasi Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi» adlı monoqrafiyasında Səfəvi-Mərkəzi Asiya əlaqələrinə müəyyən qədər yer ayırmışdır. Müəllif əsas etibarilə 1599-cu ildə Herat yaxınlığında Şah I Abbasın (1587-1629) Din Məhəmməd xan üzərində qələbəsinə toxunmuş, 1602-ci ildə Səfəvi qoşunlarının Bəlx yürüşünün uğursuzluğunun səbəblərini təhlil etmişdir [10, 93-94]. Təəssüflər olsun ki, Ə.Rəhmani öz monoqrafiyasında Səfəvi-Mərkəzi Asiya münasibətləri haqqında heç bir qeyd etməmişdir. Böyük tarixçimizin Səfəvi dövləti tarixinə həsr etdiyi digər monoqrafiyası “Azərbaycan XVI əsrin sonu və XVII əsrdə” adlanır. Müəllif bu əsərində də Mərkəzi Asiya ilə münasibətlərə az yer vermiş, ancaq 1599-cu il Herat savaşından sonra Şah Abbasın Mavərənnəhrin daxili işlərinə müdaxilə etmək imkanı əldə etməsi, 1602-ci il Bəlx yürüşünün uğursuz olmasını göstərməklə kifayətlənmişdir [9, 63].

Tədqiqata cəlb etdiyimiz digər bir müəllif rus şərqşünası N.D.Mikluxo-Maklayın iki məqaləsini göstərmək olar. Müəllifin hər iki məqaləsi XVI əsrin I yarısında Səfəvi-Şeybani münasibətlərinə həsr olunmuş, onlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin gərginləşməsində məzhəb ayrılığının roluna diqqət yönəldilmiş, həmçinin Übeydulla xanın basqınları dövrü və 1535-1536-cı illərdə baş vermiş Herat üsyanı haqqında məlumatlar verilmişdir [7; 8].

Səfəvi-Mərkəzi Asiya münasibətləri haqqında danışırkən V.V.Bartoldun araşdırma obyektinə çevrilən mövzunun öyrənilməsi baxımdan əhəmiyyət doğuran iki məqaləsini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Müəllifin “İrənin tarixi-coğrafi icmalı” adlı məqaləsində Səfəvi dövlətinin tərkibinə daxil olan vilayətlərin, o cümlədən Xorasanın Mərv, Herat, Məshəd, Nişapur və s. kimi şəhərlərinin tarixi-coğrafi təsvirini vermiş, siyasi hüdudlarını, iri yaşayış məskənlərini göstərmiş, həmçinin bu vilayətlərdən keçən mühüm ticarət marşrutlarının əsas məntəqələrini şərh etmişdir [4]. Avropa şərqşünasları içərisində macar səyyahı və tarixçisi G.Vamberinin Buxara tarixinə həsr etdiyi monoqrafiyası böyük maraq doğurur. Müəllifin əsərində XVI əsrin 70-ci illəri – XVII əsrin sonuna qədər Buxara tarixi geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Əsərdə Abdulla xanın Herat və Məshədi işğal etməsi, Xarəzm hakimi Hacı Məhəmməd xanın Səfəvi sarayı ilə münasibətləri, Şah Abbasın Xorasan uğrunda mübarizəsi, Həştərxanilər sülaləsinin mənşəyi, Şah Abbasın Bəlxə yürüşü, Buxara xanları Vəli Məhəmməd, İmamqulu, Nəzər Məhəmməd, Əbdüləziz və Sübhəngulu xanın dövründə Səfəvi-Həştərxani münasibətləri, həmçinin Böyük Moğol-Buxara və Buxara-Osmanlı diplomatik danışıqlarında Səfəvi məsələsi ilə bağlı maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır [5, 47-99].

İki türk sülaləsi Səfəvilər ilə Şeybanilər arasında qarşılıqlı münasibətlər 1507-ci ildən başlamış və bütün XVI-XVII əsrlər boyu hərbi-siyasi qarşıdurma şəraitində davam etmişdi. İki dövlət arasında başlanmış qarşıdurmanın əsl səbəbi strateji əhəmiyyətli Xorasan uğrunda rəqabət idi. Bu ərazi coğrafi baxımdan çox mühüm mövqedə yerləşir və geniş əraziləri əhatə edən dörd böyük vilayəti - Bəlx, Mərv, Herat və Məshədi əhatə edirdi. Səfəvi dövlətinin Hindistan və Mərkəzi Asiya ilə tranzit ticarət yollarının qovşağında yerləşən Xorasan geniş iqtisadi potensiala malik bir bölgə idi. Bu bölgədə hakimiyyət uğrunda XVI əsrin 80-ci illərində Xorasan (şamlı, ustacı) və Azərbaycan (təkəli, türkmən) qruplaşmaları arasında kəskin mübarizə gedirdi [9, 28]. Qızılbaş əmirləri arasında birlik olmadığından Səfəvi ordusu Osmanlılar ilə mücadilədə ciddi müqavimət göstərə bilmir, dövlətin mühüm vilayətləri bir-birinin ardınca işğal edilirdi. Belə bir vəziyyətdə

hakimiyyətə iddialı olan Xorasan qruplaşması mərkəzi hakimiyyətə itaət etməkdən tamamilə boyun qaçırdı. Xorasan qruplaşmasına Herat hakimi Əliqulu xan Şamlı və Məşhəd hakimi Mürşüdqulu xan Ustacılı başçılıq edirdilər. Məhəmməd Xudabəndənin (1578-1587) əmrilə Abbas Mirzənin lələsi təyin edilən Əliqulu xan Şamlı və Mürşüdqulu xan Ustacılı 1581-ci ildə Abbas Mirzəni şah elan edərək, Məhəmməd Xudabəndənin məmurlarının Xorasana daxil olmasının qarşısını aldılar [9, 28]. İqtisadi cəhətdən güclü olan vilayət hakimləri artıq mərkəzi hakimiyyətə iddia edir, saray çəkişmələrini yönləndirirdilər. Mənbələrin araşdırılması zamanı Herat hakimlərinin iqtisadi cəhətdən nə dərəcədə gücə malik olduğuna bir daha şahid oluruq.

Səfəvi şahı Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyətinin sonlarında Qəzvin sarayı siyasi böhran ilə üzləşir, bundan istifadə edən qızılbaş əmirlərinin mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizəsi kəskinləşir. Əlbəttə ki, bu zaman Herat hakimlərinin başçılıq etdiyi Xorasan qruplaşması daha iddialı olub, siyasi oyunların əsas iştirakçıları idilər. Lakin onlar arasında parçalanma baş verdi. İsgəndər bəy Münşinin məlumatına əsasən, Herat hakimi Əliqulu xanla Məşhəd hakimi Mürşüdqulu xan arasında başlanmış münaqişə hərbi qarşıdurma ilə nəticələndi və 1585-ci ildə Turşizdə baş vermiş savaşa Mürşüdqulu xan qalib gələrək Abbas Mirzəni ələ keçirərək özünü onun vəkili və lələsi elan etdi [2, 549-555]. Gördüyümüz kimi, Herat qrupu Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizədə məğlub olur. Abdulla xan Xorasana yürüş təşkil edir və onu da qeyd edək ki, Xorasanın mərkəzi şəhəri Heratın ələ keçirilməsinin həm iqtisadi, həm də siyasi əhəmiyyəti vardır. Tədqiqatımızda üzləşdiyimiz mübahisəli məsələlərdən biri budur ki, Abdulla xanın Xorasanın paytaxtı Herata hücum tarixi ilə bağlı tarixi ədəbiyyatlarda müxtəlif fikirlərə rast gəlmək mümkündür. "Özbəkistan SSR-in tarixi" adlı kitabın I cildində belə məlumat verilir ki, Abdulla xan doqquz aylıq mühasirədən sonra Xorasanın paytaxtı Heratı ələ keçirdi [6, 407]. Bu məlumatdan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Abdulla xanın Xorasana yürüşü 1582-ci il və yaxud 1583-cü ilin əvvəllərində baş vermişdir. Oxşar fikrə Buxara tarixinə xüsusi tədqiqat işi həsr edən German Vamberinin əsərində də rast gəlinir. Müəllif yazır ki, Abbas öz rəqibi Məhəmməd Xudabəndə ilə mübarizə aparan zaman Abdulla xan doqquz aylıq mühasirədən sonra Herat qalasını ələ keçirdi və Xorasanın canişini Əliqulu xan Şamlını qətlə yetirdi [5, 47]. G.Vamberi bu hadisənin baş verdiyi tarixi göstərməyə də, az sonra qələmə aldığı hadisələr bunun nə vaxt baş verdiyinə müəyyən aydınlıq gətirir. Belə ki, müəllif Abdulla xanın 1582-ci ildə Məşhədi tutmaq üçün ikinci dəfə cəhd göstərdiyini və bu məqsədlə ordunun başına Bəlx canişini olan oğlu Əbdülmömini təyin etdiyini göstərir [5, 49]. Beləliklə də, Abdulla xanın Xorasana yürüşə başlamasını G.Vamberinin 1581 və yaxud 1582-ci ilin əvvəlinə aid etməsi aydınlaşır.

Bununla belə digər tədqiqatçıların araşdırmaları bu faktı təsdiq etmir. Böyük tarixçi R.Ağayevin fikrincə, Abdulla xanın Xorasana yürüşü 1587-ci ilin ikinci yarısında başlamış və Herat qalası 1588-ci ildə işğal edilmişdi [1, 119]. XVI əsrin sonunda Mərkəzi Asiya - Səfəvi münasibətlərinə xüsusi məqalə həsr etmiş D.Y.Arapov Abdulla xanın Herata yürüşünün 1587-ci ilin yayında başladığını və Herat qalasının 1588-ci il fevralın 17-də fəth olunduğunu qeyd etmişdir [3, 73-74]. İran tarixçisi Nəsrullah Fəlsəfinin fikrinə görə, Abdulla xan 1587-1588-ci illərdə Xorasana hücum etmiş və on bir aylıq mühasirədən sonra Heratı ələ keçirmişdi [12, 1435].

Dövrün mənbələri, xüsusilə də bu hadisələrin müasiri olan İsgəndər bəy Münşi Abdulla xanın 1583-cü ildə Xorasana yürüş etməsi faktını təkzib edərək, bu yürüşün təfərrüatları haqqında daha ətraflı məlumat verir. İsgəndər bəyin məlumatına əsasən, 1584-1585-ci ildə Mürşüdqulu xan Ustacılı tərəfindən Turşizdə məğlub edildikdən sonra Herata qayıdan Əliqulu xan Şamlı öz rəqibinə qarşı müttəfiq qazanmaq üçün Qəndəhar mirzələri və Buxara hakimi Abdulla xanla yaxınlaşmağa və sonuncunu Xorasana yürüşə sövq etməyə başladı [2, 655]. Beləliklə, İsgəndər bəy Münşi də bu yürüşün 1587-1588-ci illərdə baş verdiyini təsdiq edir. Əliqulu xan Şamlı ilə Abdulla xan arasındakı əlaqələri araşdıran Nəsrullah Fəlsəfi qeyd edir ki, Mürşüdqulu xan Ustacılıdan intiqam almaq istəyən Əliqulu xan Şamlı öz elçisi Hacı bəy Bicilunu çoxlu hədiyyələrlə Abdulla xanın yanına göndərərək onu Xorasana yürüşə həvəsləndirməyə çalışmış, yürüşün baş tutacağı təqdirdə Herat qalasını dərhal ona təslim edəcəyinə, hətta İraq və Kirman vilayətlərinin zəbt edilməsində yardımçı olacağına söz vermişdi [12, 167]. Müəllifin məlumatına görə, Əliqulu xan Şamlı bir qədər sonra Buxaraya ikinci bir elçilik göndərir və Abdulla xandan Xorasana yürüşü sürətləndirməyi xahiş edir [12, 167]. Məhz bu hadisədən sonra Abdulla xan böyük bir ordu ilə 1587-1588-cü illərdə Herata yürüşə başlamışdı. Bu zaman Mürşüdqulu xan Ustacılı Şah Abbasla birlikdə Məşhəddən çıxaraq Əliqulu xanla münasibətləri nizamlamaq üçün Herata doğru getmək istəsə də, Qəzvindən həyəcanlı xəbərlər aldığına görə bu məqsədindən vaz keçərək on beş min nəfərlik qoşunla Qəzvinə getməyə məcbur olmuşdu [12, 168].

Qəzvin sarayında baş verən siyasi qarışıqlıqdan istifadə edən Abdulla xan öz elçisini Əliqulu xanın yanına göndərərək Heratda öz adına xütbə oxutmağı və sikkə zərb etməyi tələb etmiş, bunun müqabilində Mavəənnəhr və Türküstan vilayətlərinin birini ona verəcəyini vəd etmiş, əks təqdirdə Heratı tərk etməsini

tələb etmişdi [12, 168]. İsgəndər bəy Münşinin məlumatına görə, Abdulla xanın Xorasana yürüşü xəbərini eşitdikdən sonra Əliqulu xan öz əməlindən peşiman olaraq özbəklərin tabe olmaq təklifini rədd edərək, Herat qalasının müdafiəsini gücləndirməyə başlamışdı [2, 730].

İlkin mənbələrə əsasən dövrün diplomatik qanunlarını pozaraq Abdulla xan Əliqulu xanın elçisini topun lüləsinin ağzına bağlatdırıb qalaya doğru atdırdı. Bundan sonra Əliqulu xan daha iki ay qalanın müdafiəsini davam etdirə bilər. Lakin qüvvələrin tükənməsi, digər tərəfdən isə İsgəndər bəy Münşinin məlumatına əsasən, Herat qalasında olan Xorasanlıların, xüsusilə də Molla Mir Baxərzinin təhriki ilə şəhər bürclərindən birinin müdafiəsiz buraxılması Abdulla xanın Heratı tutmasına yardımçı oldu [2, 730-731]. Özbək qoşunlarının şəhərə doluşduğunu görən Əliqulu xan az qüvvə ilə şəhərin mərkəzində yerləşən İxtiyarəddin qalasına sığınaraq daha iki gün müdafiə olunsay da, müqavimətin mənasız olduğunu dərk edərək tabe oldu. Əliqulu xan və digər Şamlı tayfasının əyanları qətlə yetirildi, çoxlu sayda əsir alınanları isə Mavərnənnəhrə apardılar [11, 53]. Xorasana mərkəzi hesab edilən Heratın itirilməsi Səfəvi dövlətinin nüfuzuna ciddi zərbə vurmaqla yanaşı, regionun digər bölgələrinin də özbəklər tərəfindən işğal edilməsi prosesini sürətləndirmiş oldu.

Herat hadisələri baş verən zaman Mürşüdqulu xan Ustaclı Abbasın Qəzvində taxta çıxarılması ilə məşğul olduğuna görə, mərkəzi hakimiyyət müdafiəçilərə yardım göstərmək iqtidarına malik deyildi. Digər tərəfdən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Mürşüdqulu xan əslində Heratda baş verən hadisələri şahdan gizli saxlamağa çalışır, imkanı olsa da belə Heratın müdafiəçilərinə heç bir yardım göstərmirdi. Əliqulu xanın Heratın mühasirəsindən çıxacağı təqdirdə özünə əsas rəqiblərdən biri olacağını yaxşı dərk edən Mürşüdqulu xan həm də, Şah Abbasın öz lələsini dövlətin əsas dayaqlarından birinə çevirəcəyindən ehtiyatlanırdı.

Abdulla xanın 1587-1588-ci il yürüşünün əsas nəticəsi Herat şəhəri daxil olmaqla Herat vilayətinin fəth edilməsi oldu. Abdulla xan özünün yaxın silahdaşı, təcrübəli sərkərdə Qulbaba Kukəltəşi Herat hakimi təyin etdi. Heratın işğal edilməsi və lələsi Əliqulu xanın qətlə yetirilməsi xəbərini eşidən Şah Abbas böyük bir qoşunla Abdulla xana qarşı yürüşə başlayaraq Bəstam şəhərinə qədər gəldi. Şah Abbas burada Əliqulu xan Şamlının qətlinin əsas başkari Mürşüdqulu xan Ustaclı və tərəfdarlarını aradan götürsə də, yürüşü yarımçıq dayandırmağa məcbur oldu [2, 757-760.]. Nəsrullah Fəlsəfi yürüşün dayandırılmasının əsas səbəbinin Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana hücumu, eləcə də Yəzd, Kirman və Fars vilayətlərində qızılbaş əmirlərinin separatizmi ilə bağlı olduğunu göstərmişdir [12, 1435]. Bu dövrün hadisələrini təsvir edən salnaməçi Molla Kamal yazır ki, bir müddət Əsfərayin çəmənliyində qaldıqdan sonra Şah Abbas qoşunu bir yerə toplamaq məqsədilə Məşhədə getdi. Bu zaman Fərhad xan və qardaşı Zülfüqar xan Qaramanlı öz qoşunları ilə Şirvandan gəlib Şahla birləşdilər. Şah Abbas Ümmət xanı Məşhəd hakimi təyin edib Herata doğru hərəkət etsə də, qış yaxınlaşdığına görə və Osmanlıların qərb torpaqlarına təcavüz etməsi və Ciqaloğlunun Həmədan və Nəhavəndə hücum etməsi xəbərini aldıqdan sonra Herat səfərini dayandırdı [11, 53].

Beləliklə, ilkin mənbələr əsasında Şah Məhəmməd Xudabəndə dövründə Herat uğrunda kəskin mübarizənin təfərrüatlarını izləmiş oluruq. Heratın iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətli bir bölgə olması onun siyasi çəkisini artırmışdır. Bu zəmində Səfəvilərin Buxara və Şeybanilər ilə münasibətləri gərginləşmiş və Herat uğrunda mübarizə daha da kəskinləşmişdir. Səfəvilərin siyasi böhran içində olması qonşu dövlətlərə fürsət vermişdi, lakin Şah I Abbasın hakimiyyətə gəlişi ilə Heratın geri qaytarılmasına cəhd edilsə də, osmanlılar ilə mübarizə bu məsələnin yarımçıq saxlanmasına səbəb olmuşdu.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev R.Ə. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri (XV-XVI əsrlər). Bakı: Kür, 2004, 151 s.
2. İsgəndər bəy Münşi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. Fars dilindən çevirən prof. Şahin Fərzəliyev. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 1144 s.
3. Арапов Д.Ю. Из истории взаимоотношений Средней Азии и Ирана в конце века // Вестник Московского Университета. вып. 1, Москва: Московский Университет, 1969, с.68-81.
4. Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана. СПб: Типография В.Киршбаума, 1903, 176 с.
5. Вамбери Герман. История Бохары ими Трансоксании съ древнейшихъ временъ до настоящаго. Перевод А.И.Павловского, том I-II, С-Петербург: Издание Я.А.Исакова, 1873, XLVII, с.274-226
6. История Узбекской ССР. Том I, Ташкент: АН Узбекской ССР, 1955, 542 с.
7. Миклухо-Маклай Н.Д. Гератское восстание 1535-1536 гг.// Уч.зап. ЛГУ, серия востоковед. наук, 1956, № 195, с. 58-68.

8. Миклухо-Маклай Н.Д. К истории политических взаимоотношений Ирана с Средней Азией в XVI в. крат.сообщения ИВ АН ССР, №4, М., 1952
9. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку:Элм, 1981, 237 с.
10. Туманович Н.Н. Европейские державы в Персидском заливе в XVI-XIX вв. Москва: Наука, 1982, 188 с.
11. دوکتاب نفیس از مدارک اولیه - " تاریخ صفویه -" خلاصه التواریخ -" تاریخ ملا کمال، اراک 1334، ص 309-738
12. نصرالله فلسفی. زندگانی شاه عباس اول. جلد 1-2، تهران: انتشارات علمی، 1364، ص 309-738

Struggle of Safavids for Herat

Summary

It is important to study the Safavid fight for Herat on the basis of primary sources. Herat had an economically and politically strong potential. Herat was the main center of power of Central Asia, which was ruled by shamlu tribe. At the same time, the shamlus took part in the battle for the Safavid Crown. The article describes the political events that took place during reign of Shah Mohammed Khudabanda and Shah Abbas period.

Борьба Сефевидов за Герат

Резюме

Важно изучить борьбу Сефевидов за Герат на основе первоисточников. Герат имел экономически и политически сильный потенциал. Герат был центром власти Средней Азии, которой управляло племя шамлу. В то же время племя шамлу принял участие в битве за Сефевидскую корону. В статье описываются политические события, которые произошли во времена шаха Мухаммеда Худабанды и шаха Аббаса.

Rəyçi: dos. M.Abdullayev